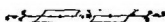

դի ժողովուրդն այս տեսնելով, կը սկսին ուժով դիմադրել և զինամարտ վարել: Կ'ըսեն հասել թէ Ս. Սուրբաբանց ընկերներէն եղած է Սարգիս, որ իր ընկերացի Սուլաւէտ նաւահատկութեամբ ժաման, խոյս տուած է արաւմուկայի վրայ հասնելով, սպաննած է այստեղ:

Ալաշկերտի ձեռագրաց մէջ, իրեւ նաւատոր կը յիշուի հին կարմիր Անտարտան մը, որ կոչուի հասել «Գաւթի ասն Անտարան»։ գրուած է մագաղաթի վրայ, զայն տեսնողն չէ կտորողացած օրինակել հին յիշատակարանը. ունի արծաթապատ կողեր և զարդարուած է պատկերներով: — Այրարատ, 535—6. Բարբեռն, 46—74: Չափեան Պոմ. հտ. Բ. 752—3. Ս. Մարտին, հտ. Ա. 1424—6: Ստ. Հ. Հայ. 405—6: Աստղիկ, Գ. Կ. և Գ. 19: Լաստիկ. Գ. Յոհան. կար. Խէ: Ասաքել, էր 35 և 52: Ն. Հայ. 116—19: Պոսկ. Ն. Հայ. 47: Տեղգր. Հայս. 221—22: Վ. Քիսէ, հտ. Ա. 237—38:

2. ՍՈՒԹԻԱՍ ԷՓՐԻՍԵԱՆ

Շարայարելի

ԱՐԲԱՆԱՍ ՄԱՐԻԿ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԱՌ ՎԱՅԱԳԱՆ ԳՐԱԾ ԹԱԻՂԹԱՆ

ԵՒ ԱՆՈՐ ՆԵԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՍՈՒՐԱՆԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԱՆ

ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒՆՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԱԿԱՍՄԱԾԻ

ՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ ՆԱՆԻՆՈՒ մէջ եղած կրկին յայտարարութեանց համեմատ մինչդեռ կը պատկերէ Ա. Կարիշի: Մարտաւ Կարիշի մասին բրածնոր գիւտի հրատարակութեամբ տալիք վերջնական պատասխանուոյ մի, ահա յանդիման ասպարէզ ելաւ Նորայր Բիւզանդացի, որ հասանելով իւր լուսութեան հետ՝ նաեւ հայ շերտագետի թեր ուղեմ գործներով բանակի, իւր մէջ զգրէ հարուածով ուղեց կողով յաղթութեան դպիներպակը, իբրու այն թէ այլը զեռ բան մ'ըրած չըլլային: Գուցէ շատեր տեսնելով նորա առած այս քայլը, յաջողութեան

խոյ կատարեալ համարեցան: Բայց որոնք գիտէին քաջ, թէ Նորայրու պատմագրութեան շէմ յարուցուած խնդիրներն ինչպիսի դուռաբալտ զազաթնակէտի՝ իբրեւ անտեսողութիւն ժայռի մը վրայ՝ եկած յանգած են այսօր, Նորայր հիւ խառնապահանջ քննադատութեան շէմն տարակուսիք ընաւ: որ ուշ կամ շուտ մեր քննադատն իսկ պիտի ոտնակառէր այդ ժայռը: Դեմաց: Եւ յիշուի: Մշակի 191, 193, 198, 206, 216 և 217 թերեւո՛ւ մէջ փոյթ ընդ փոյթ չհրատարակած յօշուածներէն վերջ կեցաւ նա, երբ հարկը կը ստիպէր զինքը լուծել Խորհրդացւոյ պատմութեան Գ գրքի նի գլխու հանգոյցը. այսինքն է՝ Ս. Նորայրայ ներդրուին որ նոյն է Սերիստորոսի վարաց մէջ՝ այդ հայրապետին յատկապէս ձեռնած ներդրոյն հետ, և Գալուստ Տէր-Մկրտիչեանի և Գր. Խալաթեանի կարծիքով: Եւ զարուս կատարուած անոր հայկական թարգմանութենէն փոխ առնուած է: Այսպիսի հաստատարեալ ժայռ մը փշրուելու և դժուարեցանքի կացութենէն ազատուելու համար երկու միջոցներ: 1. Հարկաւոր էին Նորայրին, այս ինքն՝ կամ գտնել և ցոյց տալ ընդդէմանարեւոյ յիշեալ հաստատարեալ յոյն կամ առեր հնագոյն աղբիւրը, յորմէ կարող եղած լինէր օգտուիլ Մովսէս՝ Ե ցարում, և կամ ապացուցանել, ընդհակառակն, թէ այդ ներդրոյն յետոյ ուրեմն անձնօթ ձեռքէ մի ներմուծուած է խորհրդացւոյ պատմագրութեան յիշեալ գրքի խոյն մէջ: Սակայն Նորայր՝ իւր ձեռին ունեցած փաստերով դժուար է որ յաջողի յայսմ: Մշակի 198 թերեւո՛ւ մէջ շուշափելով այդ ժայռը, նա կը յայտարարէր, թէ « Չայս պիտի ցուցանեմ յաջողութեան »: Բայց այդ յաջողութեան մէջ մենք զեռ ուրիշ բան չտեսնեմք: Բայց եթէ անոր Մեծ և Գալուստ Սոկրատներու՝ Խորհրդացւոյ հետ եղած համեմատութեաններով զբաղին: Միայն այս էջերս գրելէն վերջը թանկացանք Մշակի 237 թերեւո՛ւ մէջ լոյս տեսած հաստատարեալ հետ, որ, — ինչպէս ենթադրած էինք, — Նորայր առանց վերոյիշեալ երկու միջոցներու, և միայն խորհրդացւոյ բանական ինչ ինչ օտար բերութեանէն կ'եզրակացնէ, թէ Ն. Խորհրդացի ունեցած է Սերիստորոսի վարուց յայն բնագիր մի, և հաւանորէն զայն թարգմանած իսկ, հետեւաբար՝ Ե ցարում կատարուած հայ թարգմանութենէն առած է: Սակայն յետ այնչափ երկանց ծնած այդ փաստը թերեւ խիստ քննադատեց այնքին սխիւն երեկ. քանի որ Նորայր ապացուցած չէ ուրիշ զրակաւ փաստերով Ե ցարում ոչ այդ յաւանորէն բնագիրն և ոչ այլ անոր վրայէն Մովսէսի ձեռքով եղած հին թարգմանութեան գոյութիւնը: Մենք զեթ առաջին կէտը ամենա հաւանական ցոյց տուած էինք, Սերիստորոսի վարուց հրատարակութեան ներմուծութեան մէջ, և որոց մասին Նորայր լռած է իսպառ:

1. Այս քիւն կէտերը պարագաներու համար կան ըստ իսկ արտաքին փաստեր. բայց առ այսմ կը լռենք, մինչև որ Նորայր իւր վերջին խօսքն ըսէ:

հայն իսկ այն բառերը, զորս նորայր խորհրա-
ցէին հնարուած և անէջ փոքր Սովկրատի ան-
ցած կ'ենթադրէ, մի երկուքը կը գտնուին Սեդ-
քատորոսի վարուց մեզ ծանօթ լատիններէն հա-
տուածք մի մէջ: Փոքր Սովկրատի մէջ եղած
ներքոյն այլ բոլորովին տարբեր է խորհնացույ
լինելու անձին, ուստի այդ մասին խօսելն իսկ
անելոք էր, ուր մնաց բերել զայն իբրեկ զօրեղ
փաստ:

Ի վերայ այլոր ամենայնի պէտք է բերել,
որ նորայր, այդ յօդուածներում աւելի ընդ-
արձակ պարագաներով պայցարաց զէնք, որ
Փոքր Սովկրատի խմբագրողն եղած է իրօք
բանաբանը՝ ինչպէս խոսքը մի սուրէ հեղինա-
կութեամբ՝ այսպէս և խորհնացույ ուրիշ տե-
ղերուն: Այս բանով թերեւ աւելի ցնցեց նա
այսօր զկարիքը քան յառաջ՝ սակայն այդ
զգալիփոքը նոր չէ, այլ մեզ իսկ բոլորովին իրմէ
անկախ յղացած էնքը յամին 1893, և այնու
պաշտանած 2 դասախոսութիւն խորհնացույ:
Իմէ՛ն Ն. Բիւզանդացւոյ յալարարար խօսելիքն
և ուրիշն այսօր խօսածներուն և գրածներուն
պէս միայն լեզուաբանական համեմատու-
թիւններ պիտի պարունակեն: Ի՞նչ լինի՞նք
քա ճոր, օսելայն և այնպէս պիտի կարենան
լուծել բոլոր այն պատմական, աշխարհագրական
և աստիճանագրական դժուարութիւնները, զորս
բարդեցին Գուաշմիդ և Կարիէր, և իսլաւիստնց
քան զպալին բազմազան վերջերս՝ արամու-
կութեմբ: Կարծեմք Փոքր Սովկրատով պիտի չը-
լուծուի բնաւ Մեծ Սովկրատէն և Սեդքատորո-
սէն ձեռնարկուած ահագին դժուարութիւնը, որուն
ամէկ Տէր Մովսիսեան և Մալխասեան
իսկ զեղեցեան: Իրենց կարծեաց մէջ:

Գծաւարութիւնը հարկելու անդ՝ մի ուրիշ
լեռ ևս իւր ձեռքով կը կանգնէ իւր զիմարը
նորայր, պնդելով որ Մեծ Սովկրատայ և Սեդ-
քատորոսի վարուց թարգմանութիւնը՝ Փոքրէն
լատ վեր կատարուած լինին: Արդ, այս այս-
պէս ընդունելով, ապա ուրեմն ինչպէս միկնել
այն աւելի մեծ ծաւալ ունեցող նմանութիւն-
ները, զորս ունի խորհնացին առեց չհա, ինչ-

պէս ցոյց կու տան Մովսէս Վ. ի բրած համե-
մատութիւնը: Դիտելով մասնաւոր, որ օոցա
թարգմանիչներն՝ Փոքր Սովկրատի խմբագրողին
հակառակ իրենց ընագրէն խօսարեւ և օտար
բանաբանութիւններ ըրած չեն, և թէ հայերեն
թարգմանութեանց առնթին՝ յոյն ընագրերն
իսկ իրենց բառացի նմանութիւններով կեցած
են և կը խօսին բարձրասայն: Ասոր վերայ
յաւելցնելու է և այս պարագայն որ նորայր
ինքնին դեռ հաստատ և որոշ համադրում ունի՝
— և ոչ այլ ունեցածն ազացուցած է պատ-
մական փաստերով, — Մեծ և Փոքր Սովկրատ-
ներու, այսպէս և Սեդքատորոսներու հայկա-
կան թարգմանութեանց մասին: Եւրոպացի թէ՛
առանց մի որսք են արեւօք երեցագոյնք մա-
մանակաւ: Հետեւաբար, ի յառաջագունէն (a
priori) մէջ բերուած փաստերն ի Փոքր Ս-
կրատայն քառաւակայն պիտի լինին ի ցրումն
կարծեաց խորհնացույ ընդդիմախօսներուն, յո-
րոց ամենք այլ ընդ այլոյ բանիւք յառաջա-
դիմաց ամբողջ ինքեանն իսկ իրենց կողմէն երպե-
ցին երբեմն, մեղադրելով անսովոր պահանջով մի
զնալաւակար, թէ առ ինչ կը պաշտպանէ գտն-
պաշտպան ծիրանին կը յուսանայ: — և մեզ հետ
թերեւ շատեր, — որ առանց ընդերկար հեռին
թափառելու՝ չուտով եղենք նորայր իւր այդ շըր-
ջանակէն՝ ըզնացեալ նպատակին հասնելու
համար: Իրաւ է, որ դժուար է շատ դժուար,
այլու կատարել յաղագրութիւն և յաղթանակ
կանգնել: 1899ին մէջ, հայկառակորդաց զէմ. զի
խորհնացույ պայքարն 1900ին սահմանեց ևս
պիտի անցնի: Սակայն գիտութեամբ և համա-
գումով գրուած ինչպէս ամէն զի նոր ընմա-
դատութիւն, այսպէս և Տէր Ն. Բիւզանդաց-
ւոյն՝ իւր լատով կողմերով հանդերձ՝ ունի
նմանապէս ըստ յառակութիւններ վերակազմե-
լու խորհնացույ խանգարուած ընդգիրը՝, ուղ-
ղելու ընդդիմախօսիք թերի հասկացողութիւն-
ներն և նոր զարկ մի տալու անոր՝ ընթանալ
զէպ ի յաղթութիւն:

Իրեն հետ մեզ իսկ վենետկայ Միլիթարեանք
վաղաքով բմբանեալ խորհնացույ լեզուին հետ՝

1. Այս օտակալեամբ նշանակելի են Մշտիկ 206,
216, 217 թիւերն: Իսկ նախնիքանքն յամախ կըրե-
նութիւններն են ծանօթ իրաց:

2. Տես Տնտեսութիւն ընդգնորոսի գաղտնութեամ,
ապ. ի վենետիկ 1893, երես [2-1, թ. և 15, 27,
որք զրած և ի պատրաստի ունենէց օոյն տարուայ
Փետրուար ամսոյն մէջ: և նայն տարուայ Բազմալիլի
Յուսիս, Յուսիս և Օգոստոս ամիսները, որ քաջ ի
Փոքր Սովկրատէն յոյն ընագրին ևս համեմատած ենք
նախնացույ հետ, և մեր կարծիքն որոշելի յայտնի
հակառակ Ա. Կարիէրի ենթադրութեան: Այս բանին
իմէ ծանօթ էր նորայր, ըստ ինքեան պիտի չընէր
ըրադարեան, թէ « Ոչ ոք միտ զրու այս պարագա-
յիս » զի այդու ոչ տառնութիւն կը վառարարէ և
ոչ այլ պատճառ:

3. Տես չափով ամսորայն 1893, Սեպտեմբեր ա-
միս էջ 278- ուր Յ. Գր. յաւերտածին մէջ այսպէս կը
խօսէ հեղինակ, « Զէ իմ անհոգիքն զի Փոքր Սով-
կրատն թարգմանեալ իցէ ի Փիլոսոֆ Տիւրկացույ մէ

զարու, որպէս կարծիքն քաղումք: այլ յաման 67 (—676»:

Կ. նորայրի այս մտայն բրած շնորհին և տոածա
իզգինն յոյժ զովելի են, քայց և առ Միլիթարեան
ուղղուած զանապատեցն ոչ իրաւացի, դիտելով որ վա-
նացս մասնաւորաբանն սակաւաթիւ և անկատար օրի-
նակներով կարելի չէր յամին 1865 և 1841 լրատար-
կութիւններէն աւելի կատարելով մի լոյս քննայել:
Իմիտեմով միայն, ուր 20էն աւելի օրինակներ կան,
ենչ որ եր այսպիսի մի զօր փաստերով: Գալուստ
Տէր Մկրտչան վերելու հետամտել էր այդ բանին,
քայց չգիտում, թէ ինչ եղած նորա ուսումնասիրու-
թիւնը: Ազգային պատմագրութեան այսպիսի մի մեծ
և կարեւոր ծառայութիւն մատուցանելու համար զէմ՝
նորայր ինքնին չէր կարող արեւօք տարի մի փոխա-
նակ Ստալովսկի՝ յիմիտածն անցնել: Թերեւս նիւթա-
կան մի լոյսերը լինին նորայրի բնիկ այսպիսի մի
զո՛ւ: Իսկ Միլիթարեանք ապա ուրեմն ինչու մեղա-
դրուին՝ կրկին և կրկին անգամ ընկնել վերջ ըստ կարի:

նոյնպէս տնոր խորհրդական ոգին և ազատ ներ-
շնչութիւնները, որոնք միայն Ե դարում ապրող
և զորով մէկուն յատուկ են՝ ամենայն պարագա-
յիւրէ, և ոչ թէ Ե կամ Բ դարուն, երբ արա-
բական սարկութիւնն ամենեւին այլ ինչ խոր-
հել կու տայր և զրել: Բայց թէ այս ակն յայտին
հեղուկութեան առելովոր ինչպէս և որ անգուր
ձեռքէն ներս սպրդած են և օտար պարզա-
յանը, դեռ չենք գիտեր: Այդ, կը կրկնենք և կ'ե-
րեզնենք, թէ Խորենացի պատմագիր այս անբա-
ցատելի աղեղնութիւնը մենք որպիսի կը կար-
գանք՝ այնչափ աւելի կը զգանք, բայց չենք կրնար
բացատրել և կշալի ընել այն սրտերուն: Երոյ
վրայ կարծեք թէ իմաննք, թոյ մի ձգուած է: Իսկ
ընդհանրաբար դժբաղդաբար չզգալով զայս, շատ
իսկ և զրեցին և խօսեցան զանեղղայս, Ի-
րենց քմահաճայից և ներշնչմանց համաձայն, ո-
րոյ մինչև ցայսօր գործած խառնախօսութիւնքն
և խալտառակ զառածանքը եթէ թուարկել ու-
ղենք, անշուշտ դատարկութեամբ թորենցիկէն
չառ աւելի բազմաթիւ են և իմաստակական:
Այսպիսի քննադատութիւններու կեղծ ու պա-
տիւ կողմերը ցոյց տալու և թորենացոյ խելու-
թիւնը վերայայտնելու անկողմնակալ նպատա-
կաւ է: Եր Բագմակալը պաշտպանին դեր կա-
տարեց և պիտի կատարէ՝ յաւ ու ձախ արձակ-
մանց զէմ, և ոչ եթէ կտու ազգապետութեամբ
կամ լակ պաշտպանողական դրութեան արբա-
նեկելու համար, ինչպէս չարածէի ձկուռմանը,
բով ուղեցին հաւատացնել ոմանք՝ բազմաց:

Ուրախ ենք այսօր որ Նորայրին հետ միա-
ժամանակ Ստ. Մարկաբեան ևս արեց իւր
գրիչն և սկսաւ գրել Դաղարեանի հերքումը:
Եր զարմանալի հակազդութեամբ մի Ե դա-
րում ապրող Մ. Թորենացիէն բուրբոյլի տար-
բեր մէջը զնկղով հանդիման իբր անծանօթի հե-
ղինակ Հայոց պատմագրութեան, սակայն իւր
բարկութեան նետին ուղղեց դարձեալ յանձին
Խորենացի նախնական ծերայն, և այ նախատական
խօսք չմնաց որ լիտփէր նորա զլիտյն, որոնք
յետոյ Նոր դարի մէջ ամբողջ էջ մի զրաւե-
ցին: Նարատար հաւատարկ մի ձեռքով:

Վերջիկամ և ուրեմն Խորենացոյ խնդիրն,
տեսնենք թէ յինչ պիտի յանգնի: Ուստի մենք անի
Տէր Նորայր Բիւզանդացոյն նպատակու ան-
կեղծ նպատակաւ է, և ոչ թէ ընդդիմադրանելու,
որ կը գրենք սոյն յօդուածը ներքեւ ասելովով
Արարհամ Մամիկանիչը եպիսկոպոսին՝ առ Վա-
չագան արքայ Աղուանից գրած թուղթը, զոր
«2» Նորայրը բռտ իւր խառնախօսութեան
քննած է, և ոչ այլ որ բաւ արժանեայն, բայց
կը յիշէ իբրև մին՝ այնքան աղբերաց Փոքր
Սոկրատայ խմբագրութեան: Իսկ թէ որքան

ստոյգ է այս վարկած և որպիսի պիտի նպաստէ
Խորենացոյ դատին, այս քննութենէս յայտնի
պիտի լինի:

Թուղթու զոր Նոր Հայկ. Դատարանի յո-
րինողներէն սկսեալ ուրիշներ ևս ի մտոյ ճանչ-
ցած և յիշած են, իբրև վաւերական գործ Ե
դարում ապրող Մամիկանիչը եպիսկոպոսին,
հին գրադարը մէջ կը կրէ հետեւեալ խորա-
գիրը՝ Պատմութիւն վասն Ժողովոյն Եփեսոսի
որ եղև ի ժամանակ Թեոփոսի փոքրի՝ վասն
անպարտքին Նիստորի, մերթ Արարհամ Մա-
միկանեանի անուամբ մակագրուած է և: մերթ
այլ առանց անուան հեղինակի: Սակայն մեր
խորարքիս ներքև կը պարունակուի ուրիշ զը-
րուած մ'ևս, այն է՝ զօգտաւնութիւն Թեոփոսի
Թագաւորի, որ իւր նախորդ մասին հետ խնա-
քիւ կամ բռտ ինքեան բնաւ յարմարութիւն
չուէր: Տիեզերական Ժողովոց Պատմութեան
հեղինակն՝ Հ. Պ. Յովսէփեան առաջին մ'օտար
միայն արտապատէ է, վերջնայ վերայ բնաւ
խօսք չ'ընէր: Նոյն կերպով յիշած է վերջերս
և Հ: Յ. Տաշեան 3, որ յայտնի նաեւ է թէ
ինքն իսկ հանգոյն առաջնայն վերջին մասի
նկատմամբ նոր բան մի անգրադարձած է: Իսկ
Նորայր Բիւզանդացի՝ Նոր Հայկագրութեան միայն
ասով հատուածներ կը ճանչնայ: Իս սակայն
Սոկրատայ Թարգմանութեան և Խորենացոյ
նկատմամբ ամենէն աւելի նորութիւն ընծայող
և շահագրգռել մասն այս է. վասն զի բաղ-
դատութեամբ ակներև տեսնուի, որ աս ամբողջա-
պէս Փոքր կոչուած Սոկրատայ Թարգմանու-
թեան հետ նոյն է, բայց այնպիսի նշանաւոր
տարբերութիւններով, որոնք բարեբաղդաբար
նոյնութենէն աւելի մի ուրիշ առաջ կարողորու-
թիւն ունեցող եղբուրթեան ևս առհասարակ
են. այսինքն թէ, կամ Փոքր Սոկրատայ աշ-
մեսէն տարբեր հանգամանաց մէջ կը զրու-
նուէր երբեմն, և կամ Արարհամ՝ Սոկրատէն
օգտուած ժամանակ ձեռք խառնած է հատուա-
ծիս մէջ: Գուցէ ոմանք առանց լաւ ուշ դը-
նելու այս կէտերուս, նա մանաւանդ ի նկատ
տանելով մի միայն Փոքր Սոկրատայ հետ ունե-
ցած նմանութիւնը, բսնն թէ իրական ուրեմն
կը կարծէր Նորայր, որ Սոկրատայ խմբագրողն
Արարհամու այլ ինքնին զողջած է Թեոփոսի
ընդարձակ զօգտաւնութիւնը: Սակայն ես այլ
պիտի բռնեմ՝ այսպիսեաց, կեցեք տեսաք, որ
քննադատութեան յառաջ վարեմ:

Արդ, նաև և յառաջ, Մշտ. Ս. Առաքելոց
վանքի մեծ ձառնարին մէջ՝ այս թուղթս որ
միայն բուրբոյլի մի ուրիշ անձին, այն է Փե-
ղքեանի Նարեգայ եպիսկոպոսին անուամբ
մակագրուած է, այլ և իբր թէ ուղղեալ է աս

1. Օրինակ իմ, ԺԳ դարում գրուած մեր թիւ 1413
գրչապատի (Բ ձառնարի) մէջ այսպէս է, և առանց
թեոփոսի զօգտաւնութեան:

2. Տպակի ի վիեննա 1847, էջ 243—220:
Տ. Տես Մայր ցուց. Կովկ. Զեռագրաց, վիեննա
1893, էջ 4051—2.

4. Այսպէս. Երանելոյն փայտսնոսի Նարովկայ
սրբոյ Կախիկոպոսի՝ պատմաւ Ընկառոյ վասն պառ-
մութեան տիեզերական և ընդհանրոր սուրբ Ժո-
ղովոյն Եփեսոսի և վասն ամբողջ Նարայութեան
նկատման, ի խնդրոյ ճիւղում Կովկասայ Հայոց
կաթողիկոսի:

կամիտոս կաթողիկոսն Հայոց, և տարբեր Հան-
դամանք ունի. այսինքն է, վերջնոյս ներկա-
յացուցած բնծայական յառաջաբանը՝ ղլխովին
կը պակսի Արքայաժամու մակաբանութիւնն մէջ,
վերջնաւորութիւնն այլ բարձրովին կը տարբերի
Պատուելի Զամուրեանին¹, Լ. Գ. Զարբա-
նալեանին² և Լ. Յ. Տաշեանին³ ևս ծանօթ են
այս պարագայքս: Հիշեցնակաց տաւելոյն հրա-
տարականութիւնը չունէի ի ձեռնն նորա կար-
ծիքն իմանալու համար. բայց երկրորդի կար-
ծիքով Արքայաժամ թղթի նախկին աղբիւրն է
Փիլիքեանն, կամ լաւ եւս անոր առօրի բնա-
գիւն. որովհետեւ Առաքելոց վանքի ճաղընտրէն
ընդօրինակուած զրապգիւն Փիլիքեաննօր ա-
նունը կը կրէր, որպէս խառնով:

Զարմանալի Հանելուկ մ'է իրաւցնէ, թէ
ժժ Դարուսմ գրուած երկուս նոյնանման և պատ-
կանելի ձառքնտիրներն ի, որոնք ի հարկէ աւելի
հին օրինակէ մի կամ տարբեր օրինակներէ
փաշափորուած են: Ինչպէս ի լլլալ որ մի և նոյն
նախըլը ոչ պիտի իրարմէ տարբեր անձանց
անուամբ կը մակագրեն, այլ և ղլխովին այ-
լազան պարագաներով: Եւ ապալին կատարեալ
իրողութիւն մ'է այս. և ոչ թէ ղլխովին և անկէ
Հանելուկ հետեւութեան կարեւորութիւնն՝ ըստ
իսկ՝ նորա բուն հեղինակը որոշուած մէջ կա-
յացած է: Դժուարին կեննա մ'է անտարակալոյս
բայց մենք հետեւեալ հարցերով՝ իբրեւ ունե-
լեք՝ պիտի ջանանք լուծել զայն: Ա. Ո՞վ էր
Արքայաժամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, ինչ ժա-
մանակի մէջ ապրած ու գրած, և ո՞վ և երբ
անկէ տեղեկութիւններ ուղղով Վաչագանը: Բ.
Ո՞վ էր Փիլիքեանն, և կարող էր արդեօք
թուղթ գրել առ կամիտոս:

Արձան մեզ յայտնի է, Հայոց հին պատմա-
դրաց քով լիան Արքայաժամ Մամիկոնէից եպի-
սկոպոսի մասին ոչ միայն ժամանակագրական
որոշ տեղեկութիւններ, այլ և ոչ յիշատակու-
թիւն: Թողմաւ Արծրունի⁴ միայն կը յիշա-
տակէ զնա, լծարգելով Վասակ Արծրունեաց
իշխանի և իւր Տաճառ և Գոտոր կամ Գոտարզ
եղբարց ի Բիւզանդիոն եղած ժամանակ Հան-
դիպած արարուածի մի հետ. այսինքն է իբր
թէ Փաղկեղտին ժողովնն տարիներ վերջ, երբ
Մարկիանոս կայրա կ'առաջարկէ առնց, որ
ընդունին այդ ժողովն իբրեւ տրեպերական և
ուղղափառական, նոքա կը ղլխեն գրով « առ
Արքայաժամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, որ էր
աշակերտ Ս. Սահակայ » և կը ծանուցանեն
իրեն՝ կայսրը կամբ: Եւ իբր թէ պատասխան
մ'իսկ ի ընդունին Արքայաժամէն չհասնել կա-
մաց կայսրը: Արդ, ղլխելով որ Մարկիանոս

յամին 437 կնքած է իւր մահանացուն, թող-
լով իրեն յաջորդ. յ7 բերսրուարի, ղլէնսն Ա.
կը հետեի որ մեր պատմագրի տուած տեղե-
կութեան համաձայն՝ Արքայաժամ յամին 432-
437 արդէն եպիսկոպոս էր: Սակայն, ըստ
այսպիսի մի աւանդութիւն հետի է ի հշմար-
տութիւնէ: և իբրեւ հակապատմական գառա-
յանք՝ արծառի է դառուելու այն տգէտ գրչակ-
ներու անհիմն բանդադուլանաց կարգին մէջ,
որոնք յանուն Խորենացոյ, Գուգի Սնյաղթի
և ուրիշ Թաղմունիներու ևս հնարեցին կեղծ
վերաբանութիւններ, որոնք այսօր մեզ ծաղի-
կ կարեկցութեան միայն առարկայ է, և ոչ
այլ ինչ: Եւ յիբաւին Գ. Փարպեցիէն⁵ ղլտնէր,
որ Տաճառ Արծրունի էր մին ի կապելոց նախ-
արարաց և որոնք Պերդղի Թաղմունութեան
վեցերորդ տարին, այսինքն է՝ յամին 463՝ հաղիւ
ուրեմն վերադարձան ի Հայոց, և հնի խաղաղու-
թեամբ վախճանեցան « ի ղրբո շաղք իւրեանց »:
Նոյն իսկ եթէ պահ մի ենթադրենք, թէ յամին 430
Հայոց կողմէն առ թէ ազգոս ղրկուած զեպագանակոս
անձնախմբին մէջ լինէին Արծրունեաց յիշեալ
իշխանները, ոսկոյսն և այսպէս կայսրը — և այն
իսկ Մարկիանոս կայսրը, — կողմանէ Փաղկեղտի
ժողովի և որոշմանց մասին ենթադրուած ա-
ռաջարկութիւնն անտեղի է. վասն զի այդ ժա-
մանակ դեռ ոչ ժողով գումարուած էր և ոչ
այլ որոշողութիւն մ'եղած: Գարձեալ, ըստ
եղիչէի և Ղազարայ յամին 430 ի Վաղարշապատ
գումարուած ժողովին մէջ յիշուած Մամիկո-
նէից կամ Տարսնոյ եպիսկոպոսն՝ « Տէր Սա-
հակ » և ոչ թէ Արքայաժամ, որ և ոչ իսկ ծնած
էր թերեւ: Արեւմն Թովմաւ Արծրունից երա-
զածը կամ Արքայաժամ խոստովանողն կարէր
լինել, որ յես դարձին ի Հայոց՝ Բոյնուսեաց և
պիսկոպոս եղած կ'աւանդուի, և կամ վեցերորդ
դարու յեղաշրջեալ մի ուրիշ ղէպք:

Աղւառնից պատմը: Ին՝ Մ. Վաղանկատուաց-
ւոյ քով կը գտնենք մենք, առաջին անգամ
Մամիկոնէից եպիսկոպոսի մի թղթականութիւնը⁷,
նոցա պատմարկի Թաղմունքին Վաչագայ հետ,
կենդանեաց և ննջեցանիւնու փոխադարձ օգ-
նականութեան մասին: Իսկ մի հիմնաւոր կոտան
է, որուն տակէ վստահութեամբ կարելի է յե-
նուել: Իրաւ է, որ այդ երկու անձնաւորու-
թեանց իրարու հետ ունեցած այսպիսի մի վե-
րաբերութեան ժամանակն և պարագաներն ան-
որոշ թողուած են պատմագրիս քով, և սակայն Վա-
չագանաց մասին աւանդուած ինչ ինչ ղէպքե-
րէն, — որոնք նման են մերոյս Վաչանայ Մա-
միկոնեանի ժամանակ հանդիպած ղրպաց հետ,
և քով կը գտալընթմանն, — կարող ենք որոշել

1. Կ. Պոլս 1855, էջ 9-27:

2. Գառու. հայկ. հիմ զլոր, Վենիսի 1886, էջ 589:

3. Մայր ցուցակ, էջ 30 և 160:

4. Որոց առաջինն, այն է Առաքելոց վանքից,
գրուած է յամի հետեւ 1206, իսկ մեր ժամանակագրանի
ձառեւորքը (ԺԳ) գրուած է յամին 1269:

5. Պատմութիւնն ապ. ի Կ. Պոլս 1852, էջ 90:

6. Պատմ. մ. ք. Վենիսի 1874, Գալս. Բ. դ. 102,

էջ 235:

7. Որուն խորագրին է. Նրաթիւղոյմ Արքայաժամ
Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագայ Արուս-
մից արքայ թուղթ սակս Յեղիցիոյ. « Մեա գիւր,
նձ սիրել » և այլն, որ մեր Ժժ. ձառեւորքի մէջ գտե-
ղուած է անմիջապէս զհին խնդրոյ ներք կողմ թղթոյն.
այսինքն է, Գառուսի Դիփոսոսի սուրբ Փողոյոյմ,
և այլն:

մերձաւորապէս յիշեալ վերաբերութեան ժա-
մանակի անորոշութիւնքը: Արդ, Մ. կազան-
կատուացոյ՞լ հետ՝ Սէրիսն և Ստ. Առողիկ
իսկ կը ծանուցանեն յայտնապէս, թէ Պերոզի
թագաւորութեան վերջին տարիներում Աղուա-
նից թագակալ իշխանը՝ ժանուկն Վաչագան էր
ի պահեստի, զրկուած իւր արքայական և կրօ-
նական հայրենի ժառանգութենէն, մինչև որ
մեռաւ Պերոզ՝ պարտեալ ի Հնդկաշաղ: Վա-
չագան գահակալութեան տարին և անոր հրա-
մանաւր թագաւորեցուցին Աղուանք զՎաչա-
գան Գ. — որ և յետոյ կոչուեցաւ քարկտաշտ, —
ընդհատուած գահուն վրայ: Իսկ որովհետև Վա-
չագան գահակալութիւնն եղած է ըստ գահե-
կանաց 22 Յուլ. յամին 584. ապա ուրիշն
նոյն կամ յաջորդ տարին գահակալած է Ա-
ղուանից թագաւորը Վաչագան:

Հ. Բ. Ս.

Շարայարեղի

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՔ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԱՆՎԱԽԻՐ ԳԻՐԲ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ

Մերժ է բանասիրաց՝ ի յիշատակ պր.
Մկրտչի Էմին 1896 թուականին վանաց տը-
պարանէն լոյս տեսած՝ Թանգարան հին և նոր
նախնեաց՝ կոչուած (նոր շար) հրատարակու-
թեան առաջին հատորն, որ կը բովանդակէ
հայ գրականութեան առ մեզ հասուցած՝ միայն
Հին Կտակարանի վերաբերեալ՝ շարք մը
անվաներ գրութիւններ: Յիշատակ, որքան մեծ
քաջալեր է աշխատողաց, տեսնել որ յիշեալ
հատորն՝ ոչ միայն ազգային՝ այլ և օտաւ-

րագրի բանասիրաց մտադրութիւնը գրաւե-
լով՝ չկարծուած ընդունելութիւնը դտաւ, ու-
րով սակաւ ժամանակի մէջ բաւական օ-
րինակներ ցրուեցան:

Աւելորդ կը համարինք հոս խօսիլ յի-
շեալ հատորի մասին, քանի որ ընդարձակ
և մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը լոյս
տեսաւ արդէն վանաց տպարանէն³. ուստի
բանասիրաց ուշը հրաբիրելով այդ հմուտ
գրութեան մերայ, կ'ուզեմք ծանօթացնել Քաւ-
մալիայի ընթերցողաց նոյն թանգարանի
դեռ նոր լոյս տեսած երկրորդ հատորի բո-
վանդակութիւնը, որ զուցէ մասամբ իւրից քան
զառաջինն աւելի հետաքրքրական է:

Անվաւեր կամ Անկանոն կոչուած գրք-
քերն՝ որք աւելի կամ նուազ լծուով ծա-
նօթ են ընդհանրապէս քրիստոնեայ ազգաց
գրականութեան մէջ, արդէն իսկ առաջին
դարէն կը սկսին յերեւան գալ և հետզհետէ
բազմանալ. որոնց մէջ հնագոյն անուանեալ
Սուտ կամ Կեղծ—աւետարանքն ուրիշ բան
չէին՝ բայց եթէ կանոնական աւետարանաց
նմանողութեամբ շինուած և յարմարուած
խմբագրութիւններ, որոց հեղինակքն կամ
խմբագրողք՝ ընդունելի ընելու համար իրենց
գրութիւնները, ծածկեցին անունին Առա-
քելոց և յաջորդաց անուան ներքև Քրիս-
տոսի յարութենէն անմիջապէս վերջն աս-
պարէզ կու գան խումը մը աւետարանա-
գիրք, և անշուշտ անոնցմէ զգուշացնելու հա-
մար էր՝ որ Ղուկաս ազգեալ ի Հոգւոյն և
յորդորեալ յԱռաքելոյն Պողոսէ՝ սկսաւ գրել
իւր Աւետարանը հետեւեալ բացայայտ խօս-
քերով. «Քանզի Բագուսը յօժարեցին վե-
րստին կարգել զպատմութիւն վանս իրաց
հաստատելոց ի մեզ . . . կամ եղև և ինձ
ճշմարտութեամբ կարգաւ գրել քեզ՝ քաջ
Թէոփիլէ, զի ծանիցես զբանիցն՝ որոց ա-
շակերտեցար զճշմարտութիւնն՝ »: Սոյն պար-

1. Պատմ. Աղ. հտ. Ա. Գլ. ԺԷ:

2. Ի սկզբան հրատարակութեան այդպէս կո-
չեցաւ գրոցս խորագիրն, սակայն՝ որովհետև
թիւրիմացութեան տեղիք կը տրուէր այդու, հարկ
համարեցինք երկրորդ հատորի ազգորու-
թեամբ և փոփոխութեամբ միանգամ ընդմիջ
փոխել նաև առաջին հատորոյն խորագիրն ըստ

երկրորդին այսպէս. Թանգարան հայկական հին
և նոր դպրոցական և այլն:

3. Ուսումնասիրողներէն Հին Կտակարանի
անվանքը գրող վրայ. զորց. 2. Բարսեղ Վ.
Սարգիսեան, յուսեան Մկիթարայ, տպ. ի
Վենետիկ Ս. Ղազար 1898:

4. Աւետարան Ղուկ. Ա. 1: